

Boekbesprekingen

Uden, Marinus van & Joseph Pieper (red.) (2009), *Zichtbare en onzichtbare religie. Over varianten van religieuze zin*, Nijmegen: Valkhof Pers, pp. 160, ISBN 9789056253158, € 19.90.

Het betreft hier een liber amicorum bij het afscheid van Rein Nauta als hoogleraar godsdienstpsychologie aan de Tilburgse universiteit. Een lezenswaardige bundel, zoals hij verdient. Om de bundel op waarde te schatten moet men over de titel heen lezen en meteen naar de ondertitel gaan: over varianten van religieuze zin. Dat is waar het boek wèl over gaat. Met de titel 'zichtbare en onzichtbare religie' hebben de redacteurs ook zelf wat problemen. Wat moet je in de wetenschap, die op waarneming is gebaseerd met een begrip als onzichtbaar? De redacteurs weten het ook niet en mompelen iets als 'er heeft een uitwaaiering in de religie plaats gehad', maar veel verder komen ze niet.

In de eerste bijdrage maakt Hellemans meteen korte metten met het begrip 'onzichtbare religie'. Hij wijst erop dat Luckmann, die het begrip zogenaamd bedacht zou hebben, de term in feite door de strot geduwd heeft gekregen door zijn Amerikaanse uitgever en weigert hem verder ooit nog te gebruiken. Hellemans stelt dan ook voor het begrip nooit meer te gebruiken en voor het onderscheid tussen zichtbare en onzichtbare religie, aanhaling tekens te gebruiken als men onzichtbare religie bedoelt. Nu hebben de sociale wetenschappers de verdenking op zich geladen dat zij te pas en te onpas aanhalingstekens gebruiken, of beter: misbruiken, om hun onbegrip, onwetendheid en gebrek aan precisie te maskeren. Wat met 'religie' bedoeld wordt blijft dus onduidelijk.

Van Belzen lijkt in zijn bijdrage wel te weten wat onder 'religie' verstaan wordt en bepleit niet een invoering van het begrip maar juist een opheffen ervan. 'Religie' zou een psychologische eigenschap of behoefte van de mens zijn en als zodanig iets wat niet bestaat. Dat gaat natuurlijk ook wat ver. Zeggen dat iets niet bestaat omdat de psychologie het niet kan vatten is een psychologisme. Het is het verwarren van een psychologische met een antropologische categorie. Aanhalingstekens of niet, feit blijft dat in de moderne westerse samenleving iets lijkt te verdwijnen dat in alle samenlevingen een centrale plaats heeft ingenomen: religie. Hoe kan dat? Wat zegt dat over religie? Wat zegt het over het begrippenapparaat waarover de religiewetenschappen beschikken? En over de Westerse maatschappij? Wat vervult nu de functies, die vroeger religie vervulde? En op welke wijze?

Niet de oplossing van het probleem, maar wel de manier om er voorlopig mee om te gaan, vinden we in het werk van Nauta zelf, en overigens ook in de ondertitel van het boek. Men kan zaken onderzoeken, religieus of niet, en daarvan de religieuze kenmerken bestuderen. Men kan ze bestuderen voor zover zij gezien zouden kunnen worden als varianten van religieuze zingeving. De uitgebreide bibliografie van Nauta, die in het boek is opgenomen, bevat opmerkelijk veel titels, die op het oog niets met religie te maken hebben, zoals organisatie, leiderschap, of die niet per se religieus van aard zijn, zoals kunst

of zonde. Dingen onderzoeken en er de zingevingcomponent van vinden, beschrijven en verklaren, daar gaat het grotendeels om, ook in deze bundel. Daarbij ligt de nadruk op religieuze beleving. In een tijdperk van toenemende individualisering krijgt de belangstelling voor religieuze zingeving vanzelfsprekend een individualistische draai. Niet de eisen die de gemeente of de samenleving stelt, maar de spirituele interesses en problemen van de individuen staan op de voorgrond. Zo ook in dit boek.

Hans Alma schrijft een indrukwekkend artikel over de klassieken op dit gebied. Zij wijst op het subtiele verschil in opvatting tussen de giganten William James en John Dewey met betrekking tot religieuze ervaring. Beiden zoeken deze onder andere ook in het alledaagse, waarbij bij James' opvatting van religieuze zin, anders dan bij Dewey, gebonden blijft aan het bovennatuurlijke. Dat zou betekenen dat voor Dewey iedere ervaring religieus geladen kan zijn. Interessant daarbij is dat nadere beschouwing leert dat het verschil tussen beide varianten miniem is. Zingeving en zinbeleving variëren en de mate van religie daarin is, hoe belangrijk ook, slechts één aspect.

Dat de scheidlijnen tussen welke zingeving nog wel, en welke niet meer religieus is vervagen, blijkt ook uit het stuk van Anke Bisschops. Zij signaleert in haar bijdrage hoe moderne vormen van spiritualiteit en van psychotherapie naar elkaar toe groeien. Zij verklaart dit aan de hand van het Past Reality Integration model van Ingeborg Bosch op het niveau van de architectuur van de hersenen. Het valt buiten mijn competentie als cultuursocioloog om hierop commentaar te hebben, anders dan dat interessante vergezichten opbloeien wanneer een sociaal-cultureel gegeven als het proces van individualisering verbonden kan worden met hersenfysiologie.

Eén van de kenmerken van de hedendaagse zelfspiritualiteit is het gevoel van autonomie ten aanzien van de zingeving. 'Ik ben een god in het diepst van mijn gedachten', haalt Leon Derckx de dichter Kloos aan. Zijn ervaring is echter dat jongeren niettemin behoefte hebben aan houvast bij het voortdurend kiezen, die autonomie impliceert. Hij pleit daarom voor een revitalisering van de traditie. Daarvoor pleit in feite ook Hessel Zondag. De individualisering leidt tot verveling, die kan leiden tot depressie. Op een meer levensbeschouwelijke wijze pleit daarvoor ook Tjeu van Knippenberg in een inspirerend betoog. De autonomie is gekoppeld aan afhankelijkheid (van een traditie).

Hoe moeilijk revitalisering van het traditionele geloof echter is, maakt Hetty Zock duidelijk in een erudiete bijdrage. Zij laat zien dat individualisering pluralisme met zich meebrengt en dat dit niet een proces is dat men zomaar stopt. Hiermee polemiseert zij tegen Nauta, die in een pleidooi voor profetisch spreken lijkt te menen dat hier een rol is weggelegd voor de pastor. Diens rol zou die van tegenspreker (term van Nauta) moeten zijn. Zock geeft de pastor niet veel kans. Diens machteloosheid in dezen is niet gelegen in diens onvermogen, maar is een consequentie van een massief, eeuwenoud proces dat leidt tot pluralisering en individualisering. Van die veelvormigheid in de zingeving legt de hele bundel getuigenis af. Maar is daar geen ontkomen aan? Zou niet de levensbeschou-

welike chaos waarin de mensen moeten leven op een zeker moment de mensen doen verlangen naar een profeet die met één mond spreekt en daarmee orde brengt in een te ver doorgesloten pluralisme? Hoe dit ook zij, de positie van de pastor als ‘tegenspreker’ is niet hopeloos. Sjaak Körver laat in zijn bijdrage zien dat een pastor verschil kan maken.

Samenvattend: een nuttige bundel die het denken van Nederlandse godsdienstpsychologen laat zien ten aanzien van een zich binnen één of twee generaties voltrekkende cultuuromslag, namelijk een toenemende individualisering die tot een groeiend narcisme en tot egocentrische vormen van spiritualiteit leidt. Of dit een representatief beeld is, weet ik niet. Als socioloog ben ik vooral geïnteresseerd in wat deze trend doet met de maatschappij en met groepen daarbinnen. En het is goed kennis te nemen van de andere kant van deze medaille.

Meerten B. ter Borg
(Universiteit Leiden)

Saane, Joke van (2010), *Religie is zo gek nog niet. Een introductie in de godsdienstpsychologie*, Kampen: Uitgeverij Ten Have, pp. 270, ISBN 9789025959487, € 22,50.

Onlangs verscheen van Joke van Saane de publicatie: *Religie is zo gek nog niet*. Het is een zeer leesbare, voor studenten en geïnteresseerden bedoelde overzichtelijke inleiding in de godsdienstpsychologie. Het boek pretendeert niet alleen een inleiding te zijn in het vakgebied, maar ook een overzicht te bieden van wat de psychologie aan relevant te melden heeft over het religieuze denken en handelen, voelen en ervaren. Het boek is daartoe in twee delen ingedeeld. In het eerste worden afzonderlijke religieuze verschijnselen besproken, fenomenen die min of meer een directe expressie zijn van de relatie tussen individu en ‘religieus object’, en in het tweede deel een aantal psychologische theorieën, die mogelijk iets kunnen zeggen over de wijze waarop sociaal of individueel religieus gedrag psychologisch betekenis kan krijgen.

Na een summiere schets van enkele historische lijnen, die niet veel meer omvat dan het noemen van Wilhelm Wundt, G. Stanley Hall en William James, wordt met verwijzing naar Jaap van Belzens boek over de geschiedenis van de godsdienstpsychologie in Nederland, in twee bladzijden de lokale ontwikkeling van het vakgebied beschreven. Wat godsdienstpsychologie is, en de problemen daarvan als psychologie van het religieuze, zou inhoudelijk enige substantie krijgen als men weet wat het religieuze object is. De auteur kiest voor een tamelijk brede opvatting: religieus is wat mensen als religieus benoemen, of wat daar op lijkt. Zo wordt door haar het onderscheid tussen religie en spiritualiteit van geringe betekenis geacht. Het laatste wordt beschouwd als een vanzelfsprekende moderne interpretatie van het religieuze dat velen vreemd is geworden: spiritualiteit is wat je graag